O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 81'374:811.512.133

Uchqun B. DOBILOV,
O‘qituvchi, 3-maktab, Surxondaryo viloyati, O‘zbekiston.
E-mail: u.dobilov@gmail.com, ORCID: 0000-3152-6666-4235

ATMU professori, J.Ibragimov taqrizi ostida

XULQ-ATVOR IFODALOVCHI IBORALARNING LUG‘ATLARDA BERILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada xulq-atvor ifodalovchi frazeologik birliklarning leksikografik talqini hamda ularning an’anaviy va zamonaviy lug‘atlarda berilish parametrlari tadqiq etiladi. Amaldagi alifboli frazeologik lug‘atlarda iboralarning ko‘proq tashqi shakliy belgilariga ko‘ra joylashtirilishi ularning tushunchaviy va ichki semantik yaxlitligini to‘liq namoyon etishga to‘sqinlik qilishi ilmiy asoslanadi.

Kalit so‘zlar: xulq-atvor frazeologiyasi, frazeosemantik maydon, frazeografiya, leksikografik talqin, alifboli lug‘at, ideografik lug‘at, tezaurus, semantik annotatsiyalash, milliy korpus, yadro-markaz-periferiya.

ПРИВЕДЕНИЕ ВЫРАЖЕНИЙ, ВЫРАЖАЮЩИХ ПОВЕДЕНИЕ, В СЛОВАРЯХ

Аннотация

В данной статье исследуется лексикографическое толкование фразеологизмов, выражающих поведение, а также параметры их передачи в традиционных и современных словарях. Научно обосновано, что размещение словосочетаний по более внешним формальным признакам в существующих алфавитно-фразеологических словарях препятствует полному проявлению их понятийной и внутренней смысловой целостности.

Ключевые слова: поведенческая фразеология, фразеосемантическое поле, фразеография, лексикографическая интерпретация, алфавитный словарь, идеографический словарь, тезаурус, семантическая аннотация, Национальный корпус, ядро-центр-периферия.

PRESENTING EXPRESSIONS THAT EXPRESS BEHAVIOR IN DICTIONARIES

Annotation

This article examines the lexicographical interpretation of phraseological units expressing behavior, as well as the parameters of their representation in traditional and modern dictionaries. It is scientifically substantiated that the arrangement of phraseological units according to more external formal features in existing alphabetical phraseological dictionaries hinders the full manifestation of their conceptual and internal semantic integrity.

Keywords: behavioral phraseology, phraseosemantic field, phraseography, lexicographic interpretation, alphabetical dictionary, ideographic dictionary, thesaurus, semantic annotation, National Corpus, core-center-periphery.

Kirish. Xulq-atvor frazeosemantik makromaydonining periferik chegaralarini modellashtirish jarayonida ko‘p ma’noli frazeologizmlarning butun semantik tarkibini ekvidistant (bir xil semantik masofada) joylashtirish nazariy jihatdan o‘zini oqlamaydi. Yagona turg‘un birlik semantik tuzilmasida shaxsning muloqot odobi, psixoemotsional holati hamda ijtimoiy maqomi ifodalanishi mumkin bo‘lsa-da, mazkur ma’no qirralarining o‘zaro aloqadorligi ularning xulqiy invariantga munosabati tengligini anglatmaydi. Semantik maydon nazariyasi tadqiqotchisi Sh.Iskandarovaning til birliklarini mazmuniy-tushunchaviy umumiylik negizida tadqiq etish tamoyillari ushbu hodisani paradigmalararo aloqalar prizmasida tekshirish imkonini beradi[1]. Tilshunos A.Sobirovning leksik sathni iyerarxik sistemalar tizimi sifatida tadqiq etish konsepsiyasi esa bitta lisoniy birlikning bir necha semantik qatlamga daxldorligini tizimlararo integratsiya qonuniyatlari asosida tushunishga poydevor yaratadi[2]. Frazeologik polisemiya sharoitida maydon delimitatsiyasi iboraning yaxlit tashqi shakliy qobig‘i bo‘yicha emas, balki aynan shu lisoniy qolip vositasida voqelangan mustaqil frazeologik ma’no (frazeosema) kesimida amalga oshiriladi. Binobarin, periferik maqom iboraning butun semantik hajmiga tenglashtirilmaydi. Polisemantik frazeologizm tarkibidagi bosh yoki hosila semalardan biri shaxs xulqini bevosita ifodalab yadro yoxud markaziy qatlamga tortilsa, boshqa bir hosila ma’nosi mutlaqo yondosh konseptual sohaga daxldor bo‘lishi mumkin. Xususan, ichki ruhiy kechinma, sotsial mavqe yoki muayyan nutqiy vaziyatdagi xatti-harakatni nomlovchi hosila ma’nolar xulq-atvor kategoriyasi bilan faqat bilvosita (assotsiativ) aloqaga kirishadi. Shu bois iboraning tashqi ifoda shakliga asoslanib butun semantik tizimni bitta qatlamga kiritish tahlilning lisoniy xolisligi va verifikatsiyasiga putur yetkazadi. Har bir frazeologik ma’noning semik strukturasi, sintagmatik valentlik imkoniyatlari hamda kontekstdagi funksional-pragmatik yo‘nalishi mustaqil tahlil qilingandagina uning maydondagi aniq koordinatalari oydinlashadi. Mazkur differensiatsiya natijasida ko‘p ma’noli turg‘un birliklar bir vaqtning o‘zida ham xulq-atvor maydonining periferik mintaqasida, ham unga yondosh semantik makonlar kesishuvida dinamik lisoniy konnektor (ko‘prik) vazifasini bajaradi. Demak, periferik tahlilda leksikografik ma’nolar iyerarxiyasini qat’iy farqlash frazeologik polisemiyaning ichki arxitektonikasini buzmagan holda maydon chegaralarini adekvat belgilashga xizmat qiladi.

Tilshunos D.A.G‘aniyeva lisoniy tizim birliklarining mohiyatini ularning avtonom substansial xususiyatlari hamda tizimiy munosabatlar zanjiridagi o‘rni bilan sinxron tarzda baholash tamoyilini ilgari suradi[3:80:83]. Mazkur metodologik yondashuv polisemantik iboralarni xulq-atvor frazeosemantik maydoni doirasida o‘rganishda ikki darajali aloqadorlikni qat’iy farqlash zaruratini vujudga keltiradi: bir tomondan, iboraning ichki semantik tarkibiy qismlari

(frazeosemalari) o‘rtasidagi bog‘liqlik, ikkinchi tomondan, ushbu ma’nolarning maydonning tayanch integrallovchi arxisemasi bilan korrelyatsiyasi. O‘zbek frazeologiyasi nazariyasiga salmoqli hissa qo‘shgan olim Sh.Rahmatullayevning frazema mazmuniy tuzilishi hamda uning semantik-paradigmatik munosabatlariga doir ta’limotida har bir alohida leksikografik ma’noning leksik qurshovi (distribyutsiyasi) hamda boshqa lisoniy birliklar bilan sintagmatik-paradigmatik aloqasi hal qiluvchi mezon sifatida belgilanadi[4]. Shunday ekan, bitta umumiy ifoda shakliga birlashgan semantik tarkiblarni differensiatsiyalash shunchaki lug‘aviy izohlarni ro‘yxatga olish emas, balki har bir frazeosemaning qanday subyekt (shaxs), dinamik harakat va kontekstual vaziyat modeli bilan konseptual bog‘lanishini verifikatsiyalash uchun birlamchi shart hisoblanadi. Maydonning periferik mintaqasi aynan mana shunday tizimlararo munosabatlarning kesishtiruvchi nuqtalarida shakllanadi, biroq har qanday ko‘p ma’noli turg‘un birlik polisemantikligi bois avtomatik ravishda periferik unsurlar qatoriga kiritilishi mumkin emas.

“O‘zbek tili frazeologik lug‘ati” materiallarida qo‘l qovushtirmoq turg‘un birligi semantik jihatdan tabaqalangan uchta mustaqil ma’noda kodifikatsiyalangan: ehtirom va hurmat bildirish, tobelik hamda mutelik bilan bo‘ysunish, shuningdek, chora-tadbir ko‘rishdan o‘zini tiyib, loqayd munosabatda bo‘lish[5]. Mazkur semalarning barchasini yaxlitlovchi vizual-obrazli asos qo‘l harakatining ma’lum bir cheklangan, turg‘un holati bilan determinallashsa-da, leksikografik izohlarda munosabat vektorining uch xil yo‘nalishi yaqqol ajralib turadi. Jumladan, birinchi semada murojaat qaratilgan subyektga nisbatan izzat-ikrom, ikkinchisida shaxsning ierarxik tobeligi, uchinchisida esa bajarilishi lozim bo‘lgan faoliyatga nisbatan salbiy munosabat reallashadi. Denotativ obyektning o‘zgarishi o‘z-o‘zidan mazmuniy aloqadorlik strukturasini ham transformatsiyalaydi: kimga hurmat ko‘rsatilayotgani, kimga tobe bo‘linayotgani yoki aynan qaysi amaliy faoliyat bajarilmayotgani semantik jihatdan mutanosib savollar emas. Shu bois mazkur lisoniy birlik sememalarini shunchaki binar – ijobiy va salbiy konnotativ baholar kesimida ikkiga ajratish ularning murakkab semik strukturasini to‘laqonli ochib berishga xizmat qilmaydi.

Iboraning ehtirom ma’nosi xulq-atvor frazeosemantik maydoniga umumiy odob va muomala etikasining lisoniy-harakatli ifodasi orqali tutashadi. Lug‘at matnida Oybekning “Qutlug‘ qon” romanidan olingan illyustrativ manbada turli yosh qatlamiga mansub kishilarning muayyan shaxsga salom berishi hamda bir vaqtning o‘zida qo‘l qovushtirishi sinxron tarzda tasvirlangan[5]. Salomlashishdek nutqiy-ijtimoiy akt ushbu kinetik harakatning kommunikativ-pragmatik vazifasini aniqlashtirishga zamin yaratadi. Shunga qaramasdan, lug‘atda aynan shu ma’no doirasida mustabid hokimiyat vakillari qarshisida butun bir qishloq ahlining bosh egib, itoatda turishi aks etgan kontekst ham keltirilgan. Mazkur lisoniy fakt lug‘aviy-semantik invariant bilan nutqiy voqelikdagi pragmatik bahoning har doim ham aynan bir xil bo‘lmasligini dalillaydi: zero, hurmat ishorasi ochiq ijtimoiy-siyosiy bosim va majburiyat mavjud bo‘lgan ziddiyatli vaziyatlarda ham formal tarzda bajarilishi mumkin. Binobarin, lug‘aviy izohda qayd etilgan hurmat semasini inobatga olgan holda, uning chin ma’nodagi samimiyligini yoki vaziyat taqozosi bilan yuzaga kelgan majburiy itoatkorligini faqatgina keng matn (diskurs) qurshovida belgilash metodologik jihatdan to‘g‘ri sanaladi. Shaxslararo muloqotdagi vaziyatli xatti-harakat va muomala shaklini nomlash bilan insonning doimiy axloqiy fazilatini tavsiflash o‘rtasidagi konseptual tafovut aynan ushbu ma’noning maydondagi periferik aloqasini relyefli tarzda namoyon etadi.

Iboraning ikkinchi frazeosemasida tashqi somatik harakat shaxsning o‘zgaga nisbatan iyerarxik munosabatini umumlashtiruvchi barqaror xulqiy model darajasiga ko‘tariladi. Lug‘atda A.Qahhorning “Qo‘shchinor chiroqlari” romanidan keltirilgan illyustrativ manbada ilgari boshqalardan doimiy xavf va tahlika ostida yashagan tobe kishilarning ijtimoiy-ruhiy evrilishlar oqibatida keyinchalik mustaqil harakat qila boshlashi qiyosiy planda tahlilga tortiladi[5]. Mazkur kontekstda mutelik va itoatkorlik bir martalik etiketli salomlashish harakati bilangina chegaralanib qolmay, balki shaxsning o‘zini tutish tarzi va barqaror ijtimoiy xatti-harakat tizimiga daxldor kategoriya sifatida voqelanadi. Uchinchi ma’noda esa muayyan subyektga qaramlik semantikasi o‘z o‘rnini amaliy faoliyat va mas’uliyatga nisbatan sovuqqonlik hamda loqaydlik munosabatiga bo‘shatib beradi. R.Fayziyning “Cho‘lga bahor keldi” asaridan olingan empirik dalilda agrotexnik tadbir – paxta ekish jarayonidagi butun yuk va javobgarlikning faqat bir tomon zimmasiga tashlab qo‘yilishi tanqidiy baholanadi[5]. Shu tariqa yagona lisoniy birlikning ikkinchi va uchinchi frazeologik ma’nolari xulq-atvor frazeosemantik maydonining bir-biridan mutlaqo farqlanuvchi mustaqil mikromaydonlariga konseptual yaqinlashadi. Ularning umumiy shakliy qolipda birlashishi esa tobelik (ijtimoiy-ruhiy qaramlik) hamda passivlik (amaliy tashabbussizlik) kabi tub semantik tushunchalarni o‘zaro tenglashtirishga yoki bir-biriga aynanlashtirishga asos bo‘la olmaydi.

O‘zbek sistem leksikologiyasining asoschilari H.Ne’matov hamda R.Rasulov lisoniy birlikning semantik mohiyatini uning paradigmatik va tizimiy munosabatlar zanjiridagi o‘rni orqali modellashtirishning fundamental tamoyillarini ishlab chiqqanlar[6]. Taniqli semasiolog olim M.M.Mirtojiyevning leksema semantik strukturasi hamda ma’no dinamikasi (taraqqiyoti)ga doir konseptual ta’limoti ham sememalararo umumiy invariant yadroni ularning differensial (farqlovchi) semalaridan qat’iy chegaralash zarurligini ko‘rsatadi[7]. Tahlilga tortilgan qo‘l qovushtirmoq turg‘un birligining barcha leksikografik ma’nolarida muayyan kinetik turg‘unlik – “harakatsizlik” kabi tushunchaviy tasavvur mavjud bo‘lsa-da, bu somatik belgi har bir frazeosema uchun mustaqil axloqiy-aksiologik hukm vazifasini o‘tay olmaydi. Jumladan, ehtirom va hurmat bildirish semasida harakatsizlik ramziy etiket ishorasi tarkibiga kirsa, muteona itoatkorlikda erkin ijtimoiy munosabatning cheklanishi namoyon bo‘ladi, loqaydlik va tashabbussizlikda esa bajarilishi lozim bo‘lgan hayotiy zarur faoliyatning to‘xtab qolishi markaziy o‘ringa chiqadi. Tilshunos olim B.Mengliyevning leksik-semantik sath integratsiyasiga oid substansial ta’limotiga tayanib, mazkur mazmuniy siljishlarni integral (umumiy) hamda differensial (ajratuvchi) semalar korrelyatsiyasi doirasida verifikatsiyalash maqsadga muvofiqdir[8]. Binobarin, iboraning xulq-atvor maydonidagi periferik koordinatalari aynan qaysi sema xulqiy invariantni to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomlayotgani, qaysi biri esa shaxs xatti-harakatiga faqat bilvosita tutashayotganiga qarab qat’iy aniqlanadi.

Polisemantik frazeologizm tarkibida shaxsning ichki xarakterologik sifatini ifodalovchi ma’no bilan uning ijtimoiy statusini anglatuvchi hosila ma’noning differensiatsiyalanishini og‘zi katta – katta og‘iz variantli birligi misolida yaqqol kuzatish mumkin. Leksikografik manbalarda mazkur iboraning birlamchi sememasi asossiz kibr-havo, manmanlik hamda o‘zini ko‘z-ko‘z qilishga moyillik sifatida, ikkinchi sememasi esa ta’sir doirasi keng imtiyozli sotsial mavqe tarzida kodifikatsiyalangan bo‘lib, so‘nggisiga maxsus kinoyaviy stilistik tamg‘a biriktirilgan[5]. Birinchi ma’noda barqaror xulqiy invariant bevosita iboraning tayanch semik o‘zagini tashkil etadi. Ikkinchi frazeosemada esa dominant denotativ axborot shaxsning muayyan ijtimoiy muhitdagi nufuzi va rasmiy-norasmiy ta’sir kuchiga qaratilgan bo‘ladi. Kinoyaviy konnotatsiya subyekt ega bo‘lgan ijtimoiy

statusga nisbatan so‘zlovchining pragmatik munosabatini ifodalasa-da, bu holat nufuzli mavqega ega har bir shaxsga nisbatan maqtanchlik illatini tatbiq etish uchun ilmiy asos bo‘la olmaydi. Binobarin, har ikkala leksikografik ma’noni yagona “manmanlik” arxisemasi ostida sun’iy unifikatsiyalash lug‘aviy ta’rifda qayd etilgan konseptual tafovutni yo‘qqa chiqaradi.

Mazkur semantik chegaralanish shuni dalillaydiki, iboraning ikkinchi hosila ma’nosi xulq-atvor frazeosemantik maydonining yadroviy qatlamiga emas, balki sotsial munosabatlar va shaxs maqomini aks ettiruvchi oraliq (kontakt) hududga mansubdir. Ijtimoiy mavqega oid xolis lisoniy axborot faqatgina nutqiy aktda shaxsning nojo‘ya xatti-harakati yoxud o‘z ustunligini namoyishkorona ko‘rsatishi bilan mushtaraklashgandagina kontekst vositasida bilvosita xulqiy bahoga aylanadi. Demak, barqaror birlikning bitta leksikografik ma’nosida mavjud bo‘lgan xulqiy semani uning barcha hosila ma’nolariga mexanik ravishda yoyish semantik tasnifning metodologik xolisligiga putur yetkazadi. Ko‘p ma’noli iboraning har bir semamasi o‘zining denotativ yo‘nalishi va distribyutiv qurshoviga mutanosib tarzda maydonning turli topologik mintaqalaridan – xususan, markaz yoki periferiyadan joy oladi. Shu sababli shaxs fe’l-atvorini bevosita tavsiflovchi sema bilan uning sotsial o‘rnini ko‘rsatuvchi hosila semani qat’iy chegaralash ko‘p ma’noli turg‘un birliklarni maydon nazariyasi asosida adekvat modellashtirishning fundamental shartlaridan biridir.

R.Fayziyning “Cho‘lga bahor keldi” romani matnidan leksikografik manbaga jalb etilgan illyustrativ parchada qishloq ijtimoiy muhitida nufuz va ta’sir kuchiga ega bo‘lgan shaxslarning ilgari surilgan muayyan taklifga nisbatan muxoliflik (qarshilik) ko‘rsatish holati badiiy tasvirlangan[5]. Mazkur kontekstual qo‘llanish doirasida gap shaxsning asossiz kibr-havosi yoki quruq maqtanishi xususida emas, balki atrofdagilarning ijtimoiy qarorlariga bevosita ta’sir o‘tkaza oladigan rasmiy-norasmiy mavqeyi to‘g‘risida boradi. Birlikning xulqiy interpretatsiyasi taklif etilgan tashabbusning mazmun-mohiyati, ko‘rsatilgan qarshilikning tub motivatsiyasi hamda mazkur nufuz va ta’sir vositasidan qaysi maqsadda foydalanilganligi bilan uzviy bog‘lanadi. Iboraning birlamchi leksikografik ma’nosida qat’iy shakllangan tayyor xulqiy invariant mavjud bo‘lsa, uning ikkinchi hosila ma’nosida ijtimoiy mavqe kategoriyasi orqali kontekstual xulqiy bahoga o‘tish imkoniyati (semantik potensial) vujudga keladi. Aynan mana shu ikkilamchi, vositali aloqadorlik mexanizmi mazkur ma’noning xulq-atvor maydonidagi periferik maqomini to‘la asoslab beradi. Frazeologizmlar strukturasining taniqli tadqiqotchisi Sh.A.G‘aniyevaning turg‘un birliklarni shakliy hamda mazmuniy modellashtirishga doir nazariy konsepsiyasi yagona konstruktiv tuzilish (qolip) doirasida turfa xil mazmuniy-munosabat qirralarini differensiatsiyalashda muhim metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi[9]. Zero, tahlil jarayonida frazeologik birliklarning tashqi shakliy umumiyligi ularning ichki semantik aynanligini anglatuvchi mutlaq mezon sifatida qabul qilinmasligi lozim.

Tilshunos S.J.Raximovaning maxsus ilmiy izlanishida lisoniy polisemiya hodisasining genezisi, uning shakllanish mexanizmlari hamda leksikografik manbalarda kodifikatsiyalanish parametrlari bir-biri bilan uzviy bog‘liq tizimli masalalar sifatida tadqiq etilgan[10]. Frazeosemantik maydonni modellashtirish jarayonida ham izohli va frazeologik lug‘atlarda qayd etilgan leksikografik ta’riflar dastlabki metodologik tayanch vazifasini o‘taydi. Biroq lug‘at maqolasida keltirilgan izohlarning miqdoriy ko‘rsatkichi frazeologik ma’nolar orasidagi semantik masofani o‘z-o‘zidan belgilab bera olmaydi. Bir frazeosemaning boshqasiga nisbatan hosilaviy (derivatsion) xarakterga egaligi haqidagi tarixiy-etimologik xulosa alohida ilmiy-qiyosiy verifikatsiyani talab qiladi; binobarin, ma’noning lug‘at maqolasida birinchi o‘rinda joylashishi uning eng qadimgi yoki boshlang‘ich ekanligini mutlaq ifodalamaydi. Xuddi shuningdek, leksikografik manbada ikkinchi yoki uchinchi tartib raqamida berilgan ma’noni avtomatik tarzda periferik qatlamga kiritish ham nazariy jihatdan asossizdir. Ma’nolarning berilish tartibi leksikografik mikrostrukturani tartibga soluvchi sof frazeografik omil hisoblansa, ularning lisoniy maydondagi topologik koordinatalari aynan xulq-atvor konseptini tavsiflashdagi funksional-semantik vazifasiga (bevosita yoki bilvositaligiga) ko‘ra delimitatsiya qilinadi. Aynan mana shu metodologik tafovut qat’iy farqlangandagina an’anaviy leksikografik tavsif bilan zamonaviy maydoniy (ideografik) tasnif modellari bir-birini to‘ldirib, tahlilning ilmiy xolisligini ta’minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007. – 152 б.
2. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 160 б.
3. Ganieva D.A. Intermediate Units and Their Place in the Language System // Current Research Journal of Philological Sciences. 2021. – Vol. 2, no. 6. – P. 80–83. – DOI: 10.37547/philological-crjps-02-06-16.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.
5. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 b.
6. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
7. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 б.
8. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili: kirish, fonetik sath, leksik-semantik sath. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018. – 200 b.
9. Ганиева Ш.А. Ўзбек фразеологизмлари структураси (шаклий ва мазмуний моделлаштириш): филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф.: – Фарғона, 2017. – 50 б.
10. Рахимова С.Дж. Ўзбек тилида фразеологик полисемия ва унинг лексикографик талқини: филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф.: – Гулистон, 2022. – 56 б.